

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران مرکزی
دانشکده هنر و معماری
گروه مرمت بنا
پایان نامه
برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)
گرایش مرمت و احیاء بناها و بافت های تاریخی

عنوان

ساماندهی قلعه تاریخی امیریه به عنوان بافت تاریخی شهر با تکیه بر مرمت و احیاء
کاروانسرای سپهسالار امیریه

استاد راهنما

دکتر محمد حسن طالبیان

استاد مشاور

دکتر اسکندر مختاری طالقانی

پژوهشگر

شیلان رسولی

زمستان ۱۳۹۰

تقدیریم به:

پدرم و مادرم

قدردانے:

از تمامے اساتید محترم کہ در طول این دورہ افتخار شکر کردے
ایشان را داشتیم بویژہ استاد راهنما جناب آقائے دکتر محمد حسن
طالبیان و استاد مشاورم جناب آقائے دکتر اسکندر صفاری ،
همچنین تسویق و راهنمایے جناب آقائے دکتر علی امیر مرادی و
در نہایت از استاد داور ارجمندم جناب آقائے مهندس
محمد حسن صبعلی کمال قدردانے و سپاس را دارم. از همه دوستانم
مخصوصاً جناب آقائے سروش هاشمی کہ در این پروژہ مرا همراهی
کردند بے نہایت متشکرم.

بسمه تعالی

تعهد نامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب شیلا رسولی دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته به شماره دانشجویی ۸۸۰۶۵۱۷۵۲۰۰ در رشته مرمت و احیاء بناها و بافتهای تاریخی که در تاریخ ۱۳۹۰/۱۱/۱۹ از پایان نامه خود تحت عنوان : ساماندهی قلعه تاریخی امیریه به عنوان بافت تاریخی شهر با تکیه بر مرمت و احیاء کاروانسرای سپهسالار امیریه

باکسب نمره ۲۰ و درجه عالی دفاع نموده ام بدینوسیله متعهد می شوم:

۱ این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاورد های علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه های موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده ام.

۲ این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح ، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاهها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

۳ چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده از هرگونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.

۴ چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی: شیلا رسولی

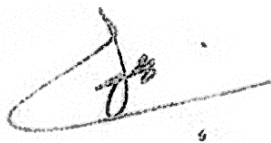
تاریخ و امضا: ۱۳۹۰/۱۱/۱۹

بسمه تعالی

در تاریخ: ۱۳۹۰/۱۱/۱۹

دانشجو کارشناسی ارشد خانم شیلان رسولی از پایان نامه خود دفاع
نموده و با نمره ۲۰ بحروف بیست و با درجه عالی
مورد تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

بسمه تعالی

دانشکده هنرومعماری

(این چکیده به منظور چاپ در پژوهش نامه دانشگاه تهیه شده است)

نام واحد دانشگاهی : تهران مرکزی	کد واحد: ۱۰۱	کد شناسایی پایان نامه : ۱۰۱۶۰۱۱۸۸۹۲۰۲۲
عنوان پایان نامه : ساماندهی قلعه تاریخی امیریه به عنوان بافت تاریخی شهر با تکیه بر مرمت و احیاء کاروانسرای سپهسالار امیریه		
نام و نام خانوادگی دانشجو : شیلان رسولی	تاریخ شروع پایان نامه : ۱۳۸۹/۱۱/۱۸	تاریخ اتمام پایان نامه : ۱۳۹۰/۱۱/۱۹
شماره دانشجویی : ۸۸۰۶۵۱۷۵۲۰۰	رشته تحصیلی: مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی	
استاد / استادان راهنما: جناب آقای دکتر محمدحسن طالبیان		
استاد / استادان مشاور: جناب آقای دکتر اسکندر مختاری طالقانی		
آدرس و شماره تلفن : سقز، بلوار وحدت، کوچه شهید ضرغامی، پلاک ۴، تلفن: ۰۹۱۲۳۱۷۳۶۲۸ و ۳۲۹۲۳۶۸ ۰۸۷۴		

چکیده پایان نامه (شامل خلاصه، اهداف، روش‌های اجرا و نتایج به دست آمده) :

خلاصه: یکی از نمادهای زیبای معماری اصیل ایرانی، کاروانسراها هستند. در واقع کاروانسراها نماد تاریخی و هنری این سرزمین اند. علل وفور این نمونه معماری، گستردگی فلسفه سفر و تجارت و پیشینه آن در ایران و مسیرهای کاروانرو بالاخص مسیر شاخص جاده ابریشم است که اعظم آن از خاک ایران می گذشته. در این رساله ابتدا به شناخت اقلیم و تاریخ منطقه کویری استان سمنان و به اجمال شهر دامغان (مشهور به صدرروازه) و بعد شهرامیریه از شهرستانهای دامغان که کاروانسرای قاجاری سپهسالار در آن قرار گرفته پرداخته شده است. هسته اصلی بافت تاریخی شهر امیریه را قلعه مسکونی تاریخی امیریه تشکیل می دهد که در فاصله ای کم از آن، کاروانسرای سپهسالار وجود دارد و منسوب به سپهسالار، داماد ناصرالدین شاه قاجار است. در بخشهای بعد، معرفی کاروانسرای سپهسالار و نگاهی اجمالی به قلعه امیریه داشته و پس از بررسی آسیب ها به ارائه طرح مرمت و طرح احیا برای کاروانسرای مذکور پرداخته چرا که احیای چنین مجموعه زیبایی که با گذشت زمان در معرض نابودی قرار دارد می تواند بیانگر هنر زیبای معماری بومی ایران باشد.

هدف: شناخت کاروانسرای قاجاری سپهسالار در امیریه دامغان، و مرمت و احیا آن به عنوان یک مرکز فرهنگی - خدماتی امیریه در ارتباط با ساماندهی قلعه مسکونی تاریخی امیریه که در در نزدیکی کاروانسرا قرار گرفته و هسته اصلی بافت تاریخی امیریه را تشکیل می دهد. روش اجرا: توصیف ساختار و عملکرد بنا براساس شواهد تاریخی، بررسی آسیبها و ارائه درمان (طرح مرمتی) و سپس طرح احیا برای ماندگاری بنا. (روش کتابخانه ای، مطالعات کمی - کیفی، برداشتهای محلی)

نتایج: آشنایی با دوائر تاریخی که در عین زیبایی در مسیر بی توجهی قرار گرفته، و حفظ و احیای کاروانسرا با توجه به نقش آن در ساماندهی قلعه و اینکه سبب احقاق هویت و پیشینه تاریخی سرزمین ایران و انتقال ارزشها و اصالتها به نسلهای بعد همچون دیگر آثار معماری کهن خواهد شد. کلید واژگان: ساماندهی، قلعه، کاروانسرا، سپهسالار، امیریه، دامغان، مرمت، احیاء.

تاریخ و امضا : ۱۳۹۰/۱۱/۱۹

مناسب است

مناسب نیست

نظر استاد راهنما برای چاپ در پژوهش نامه دانشگاه

منطقه : ۸

نام واحد دانشگاهی : تهران مرکزی

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

پیشگفتار

۱- فصل اول: کلیات

- ۱-۱ بیان مساله تحقیق (طرح مسئله)..... ۱
- ۲-۱ اهمیت موضوع تحقیق و دلایل انتخاب آن ۲
- ۳-۱ سوالات یا فرضیه های تحقیق ۲
- ۴-۱ هدفهای تحقیق ۳
- ۵-۱ بررسی موضوع
- ۱-۵-۱ تاریخ کاروانسرا در ایران ۴
- ۲-۵-۱ گونه شناسی کاروانسرا ۷
- ۳-۵-۱ ساختار کاروانسرا ۸

۲- فصل دوم: شناخت

۱-۲ شناخت استان سمنان

- ۱-۲-۱ جغرافیای استان ۱۱
- ۲-۱-۲ پیشینه تاریخی استان ۱۲
- ۳-۱-۲ اقلیم استان سمنان ۱۵
- ۴-۱-۲ توپوگرافی و زمین شناسی ۱۵
- ۵-۱-۲ آب و هوا ۱۷
- ۶-۱-۲ جغرافیای طبیعی استان ۱۹
- ۷-۱-۲ معرفی گونه های گیاهی ۲۰
- ۸-۱-۲ بررسی منابع آب ۲۱
- ۹-۱-۲ محدودیت های اقلیمی استان ۲۲
- ۱۰-۱-۲ راههای ارتباطی استان ۲۳
- ۱۱-۱-۲ کانونهای مستعد در جذب گردشگر در محدوده استان سمنان ۲۴

۲-۲ شناخت دامغان

- ۲۶-۲-۱ وجه تسمیه دامغان ۲۶
- ۲۷-۲-۲ عوامل استقرار و پیدایش هسته اولیه شهر دامغان ۲۷
- ۲۸-۲-۳ دامغان در دوره های تاریخی ۲۸
- ۳۱-۲-۴ جدول پایتختها و مراکز مهم تجاری ایران در ادوار تاریخی ۳۱
- ۳-۲ شناخت منطقه مورد نظر (امیریه)

- ۳۴-۳-۱ حدود و موقعیت جغرافیایی ۳۴
- ۳۷-۳-۲ ویژگیهای اقلیمی شهر ۳۷
- ۴۱-۳-۳ توپوگرافی ۴۱
- ۴۲-۳-۴ منابع آبی ۴۲
- ۴۳-۳-۵ جغرافیای انسانی منطقه امیریه ۴۳
- ۴۴-۳-۶ روند شکل گیری و توسعه شهر ۴۴
- ۴۶-۳-۷ وجه تسمیه شهر ۴۶
- ۴۷-۳-۸ آثار تاریخی اطراف ۴۷
- ۴۷-۳-۹ گونه شناسی معماری ۴۷

۳- فصل سوم: شناخت اثر

۱-۳ شناخت اثر (بخش اول: کاروانسرای سپهسالار)

- ۵۰-۳-۲ تاریخ ساخت بنا ۵۰
- ۵۱-۳-۳ نام معمار- بانی بنا ۵۱
- ۵۱-۳-۴ علت ساخت بنا ۵۱
- ۵۱-۳-۵ دوره های مداخلات ۵۱
- ۵۲-۳-۶ کاربری های بنا از زمان ساخت ۵۲
- ۵۳-۳-۷ مستندات تاریخی ۵۳
- ۸-۳ ویژگیهای هنری و معماری بنا
- ۵۴-۳-۱ سبک بنا ۵۴
- ۵۵-۳-۲ معرفی بنا ۵۵

۶۱.....	۳-۸-۳ معرفی فضاها
۶۸.....	۴-۸-۳ معرفی فضاهای کاروانسرا درپلان
۶۹.....	۵-۸-۳ شاخصه های معماری بنا
۶۹.....	۶-۸-۳ تزئینات
	۹-۳ ویژگیهای فنی و کالبدی
۶۹.....	۱-۹-۳ سازه بنا
۷۷.....	۲-۹-۳ مواد و مصالح بکاررفته در بنا
۷۸.....	۳-۹-۳ تأسیسات
۷۹.....	۱۰-۳ وضع موجود
۸۰.....	۱۱-۳ مقایسه والگوهای معماری منطقه
	۳- شناخت اثر(بخش دوم: قلعه امیریه)
	۱۲-۳ مطالعات کالبدی
۸۷.....	۱-۱۲-۳ سازمان فضایی
۸۹.....	۲-۱۲-۳ ویژگیهای معماری
۹۰.....	۳-۱۲-۳ شناسایی ساختار قلعه
۹۳.....	۴-۱۲-۳ تکنیکهای اجرایی
۱۰۷.....	۱۲-۵-۳ تزئینات قلعه
۱۰۹.....	۶-۱۲-۳ مشخصات مصالح مصرفی
۱۱۰.....	۷-۱۲-۳ جمع بندی و نتیجه گیری از مطالعات سطح شناخت
	۴- فصل چهارم : آسیب ها
۱۱۱.....	۱-۴ حوادث قهری و جوی
۱۱۱.....	۲-۴ استفاده نادرست از بنا
۱۱۲.....	۳-۴ آسیب نگاری
۱۱۶.....	۴-۴ آسیب شناسی
۱۱۶.....	۱-۴-۴ آسیبهای محیطی و پیرامونی
۱۱۷.....	۲-۴-۴ آسیبهای منظری

۱۱۸.....	۴-۴-۳ آسیب های معماری
۱۲۳.....	۴-۴-۴ آسیب های سازه ای
	۵- فصل پنجم : مبانی نظری
۱۴۲.....	۵-۱ روشهای برخورد با اثرتاریخی (قوانین داخلی و منشورهای مرمتی)
۱۴۶.....	۵-۲ مبانی نظری از دیدگاه ارزش های فرهنگی و تاریخی بنا
۱۴۷.....	۵-۳ مبانی نظری از دیدگاه میراث معنوی
۱۴۷.....	۵-۴ مبانی نظری از دیدگاه شیوه مداخله حفاظت کالبدی
۱۵۰.....	۵-۵ بررسی نمونه های مشابه مرمتی در ایران
۱۵۳.....	۵-۶ مطالعه وبررسی شیوه های مرمتی بومی منطقه
۱۵۴.....	۵-۷ معیارهای طراحی
	۶- فصل ششم : طرح مرمت
۱۵۶.....	۶-۱ مبانی و حدود مداخلات در طرح مرمت
۱۵۸.....	۶-۲ مرمت اضطراری و رفع خطر
۱۵۹.....	۶-۳ استحکامبخشی
۱۶۳.....	۶-۴ حذف الحاقات و بازسازی بخشهای تخریب شده بنا
۱۷۲.....	۶-۵ مرمت تزئینات وابسته به معماری
	۷- فصل هفتم : طرح احیاء وساماندهی
۱۷۴.....	۷-۱ راهبردهای طراحی
۱۷۸.....	۷-۲ ارائه کاربری مناسب بر اساس اهداف ذکر شده
۱۷۸.....	۷-۳ ارائه برنامه کاربری مورد نظر
۱۷۹.....	۷-۴ جانمایی فضاهای پیشنهادی
۱۸۱.....	۷-۵ طراحی عناصر الحاقی
۱۸۸.....	۷-۶ ساماندهی محوطه پیرامون کاروانسرا وقلعه
	- پیوستها و ضمیمه (نقشه های طرح مرمت و طرح احیاء وساماندهی)
	- منابع و مأخذ

فهرست نقشه ها

عنوان	صفحه
۱- نقشه های فصل اول: کلیات.....	۶
۲- نقشه های فصل دوم: شناخت.....	۱۱
۳- نقشه های فصل سوم: شناخت اثر.....	۵۰
۴- نقشه های فصل چهارم : آسیب ها.....	۱۱۲
۵- نقشه های فصل ششم وهفتم : طرح مرمت وطرح احیاء وساماندهی.....	۱۹۱

فهرست تصاویر

عنوان	صفحه
۱- تصاویر فصل دوم: شناخت.....	۲۰
۲- تصاویر فصل سوم: شناخت اثر.....	۵۴
۳- تصاویر فصل چهارم : آسیب ها.....	۱۱۶
۴- تصاویر فصل پنجم : مبانی نظری.....	۱۴۴
۵- تصاویر فصل ششم : طرح مرمت.....	۱۵۹

فهرست جداول

عنوان	صفحه
۱- جداول فصل دوم: شناخت.....	۱۷
۲- جداول فصل سوم: شناخت اثر.....	۸۰
۳- جداول فصل چهارم : آسیب ها.....	۱۱۸
۴- جداول فصل پنجم : مبانی نظری.....	۱۴۸

پیشگفتار (چکیده)

همانطور که در عنوان رساله ذکر شده موضوع مورد تحقیق ساماندهی قلعه امیریه با تکیه بر طرح مرمت و احیای کاروانسرای سپهسالار امیریه از شهرستانهای واقع در استان سمنان می باشد که هر دو بنای نامبرده در فاصله ای کم از همدیگر در یک راستا قرار گرفته اند . کاروانسرای سپهسالار به دستور امیر سپهسالار داماد ناصرالدین شاه قاجار ساخته شده است. روش تحقیق در جهت تهیه این رساله به دو دسته کتابخانه ای و میدانی تقسیم می گردد. دو بخش اول این نوشتار، یعنی بررسی جغرافیایی محل و مطالعات تاریخی پیرامون بنا به صورت کتابخانه ای و تحلیل های معماری ، سازه ای و آسیب نگاری با حضور در بنا تکمیل می شود . در ارائه مطالعات کتابخانه ای سعی بر این است تا دسترسی به منابع دست اول حاصل گردد . بنا براین مستندات تاریخی که در گزارش ذکر آن رفت ، به صورت دقیق در منابع اصلی بررسی خواهد گردید. در بخش معماری و سازه ای نیز ، بر روی نقشه های تهیه شده ، خصوصیات معماری و سازه ای بیان می گردد . چهارچوب نظری به صورت خلاصه به شرح زیر می باشد:

مطالعات جغرافیایی و شناخت شامل: شناخت استان (معرفی، جغرافیا، تقسیمات سیاسی و شناخت

منطقه (جغرافیا، اقلیم، توپوگرافی، وجه تسمیه، آثار تاریخی و ...)

شناخت بنا شامل: تاریخچه بناها (موقعیت، ساخت، کاربری و ...)، فن شناسی، بررسی معماری بناها

(ویژگیهای هنری و معماری، سبک، پلان، معرفی فضاها، تزیینات، مصالح و ...)

آسیب نگاری و آسیب شناسی: آسیب های محیطی، ساخت و ساز، تخریب، آسیب های منظر، آسیب های سازه ای و ...

طرح مرمت: حدود مداخلات، استحکام بخشی، حذف الحاقات و ...

و در نهایت طرح احیا و ساماندهی: کاربری، در نظر گرفتن ساماندهی فضایی و ...

فصل اول

۱- کلیات

۱-۱ بیان مسأله تحقیق (طرح مسأله) :

از جمله یادگارهای با ارزش معماری ایران کاروانسراها و قلاع هستند که از روزگار کهن به دلایل گوناگون و ارتباطی چون جریان های نظامی، اقتصادی، جغرافیایی، مذهبی و ... بنیان گردیده اند و در ادوار مختلف بتدریج رشد و توسعه یافته اند. عملکردهای گوناگونی که این بناها در گذشته بر عهده داشته اند، منجر به آسیبهای زیادی برپیکره آنها وارد شده که در نتیجه باعث متروک و مهجور ماندن آنها نسبت به سایر بناهای تاریخی می شود. در این راستا تلاش در جهت مطالعه شناخت تشخیص آسیب و درمان، ارایه راهکارهای مناسب از جمله حفاظت، باززنده سازی، مرمت و احیا و با توجه به میزان موجودیت آن اعطای کار بری جدید، می تواند هم به شناسایی نمونه شاهکارهای معماری کهن این مرز و بوم کمک کند، هم گامی ارزنده به منظور جلوگیری از روند تخریب این یادمان ها و هماهنگ ساختن آنها با نیازهای امروز بردارد. با توجه به موارد ذکرشده در این رساله به بازشناسی گوشه ای متروک از ثروت های فرهنگی یعنی ساماندهی قلعه تاریخی شهر امیریه با تکیه بر مرمت و احیای یکی از نمونه های زیبای کاروانسراهای ایرانی یعنی کاروانسرای قاجاری سپهسالار امیریه دامغان پرداخته شده است.

پرسش اصلی تحقیق:

اهمیت بناها و بافت های تاریخی و ارزش های فرهنگی و کالبدی موجود در آنها، شرایطی را ایجاد نموده اند تا در دهه های گذشته مداخلات گوناگونی با رویکردهای مختلفی، از موزه ای تا تغییرات مدرن در آنها ایجاد گردد و موجب تغییر و تحولاتی در این گونه از بناها و بافت ها گردد. اما آنچه در این میان مهم می باشد حفظ ارزش های میراثی آنها به جهت نمونه ای منحصر بفرد از زندگی گذشته می باشد که متأسفانه کمتر در طرح های ارائه شده مشاهده شده است. برای پاسخگویی مناسب در جهت حفظ و حراست از بناها و بافت های تاریخی، می بایست دیدگاه هایی معقول و به دور از

هرگونه جهت‌گیری و یا جانب‌داری برای حفظ و احیاء در نظر گرفته شود. ضروری است که فهم مناسبی از تغییرات - چه طبیعی و چه غیرطبیعی داشته باشیم و سپس تلاش برای پایداری و توانمندسازی فرهنگی و محیطی در مکان‌های تاریخی انجام گردد.

۲-۱ اهمیت موضوع تحقیق و دلایل انتخاب آن :

باتوجه به علاقه شخصی به معماری کاروانسراها موضوع موردنظر در این رساله ساماندهی قلعه تاریخی امیریه به عنوان بافت تاریخی شهر با تکیه بر طرح مرمت و احیاء کاروانسرای سپهسالار امیریه (دامغان) است، هسته اولیه بافت تاریخی شهر در داخل این قلعه شکل گرفته است. همچنین کاروانسرای قاجاری سپهسالار منسوب به داماد ناصرالدین شاه و در ۱۵ کیلومتری شهر دامغان در فاصله ای کم و در همان راستا در محدوده این قلعه قرار دارد. شناسایی عناصر و عواملی که سازندهی خصوصیات ویژه این منطقه تاریخی بوده به همراه شناخت صحیح ارزشهای نهفته در کاروانسرا، در تعریف نحوه‌ی مداخله‌ای که در مرمت و احیاء آن مورد نیاز می‌باشد نقش اساسی دارد.

۳-۱ سوالات یا فرضیه های تحقیق :

بدون تردید سوالاتی در زمینه موضوع مورد کنکاش درطول تحقیق و مطالعه در مورد آن وجود دارد و یا به وجود خواهد آمد از جمله اینکه :

- ارزش های محلی و ملی این آثار و اهمیت های برجسته آنان کدامند؟
- چگونه می توان این ارزش ها را حفظ و بیان نمود؟
- فن و فرآیند ساخت آثار چگونه است ؟
- علل آسیبهای وارده بر بناها چه بوده و گذر زمان چه تاثیری بر آن داشته؟
- راهکارهای پیشنهادی برای برطرف کردن این آسیبها تا چه حد می تواند مفید واقع شود؟
- آیا نیازهای منطقه قابلیت استفاده مجدد را برای بنای موردنظر به وجود می آورد؟

۴-۱ هدفهای تحقیق :

کاروانسرای سپهسالار امیریه در مسیر تاریخی - بازرگانی قرار دارد که از آذربایجان به مرکز و سپس به سمت خراسان پیش می‌رفت. گذشت زمان و از بین رفتن کارکردهای سابق کاروانسراها سبب شده است که فرسودگی و تخریب و بی‌اعتبار ماندن بنا و از همه مهمتر کاهش ارزش‌های کارکردی آن اهمیت بنا را از بین برده و غبار فراموشی در پیکره و کالبد آن بنشیند. شناسایی عناصر و عواملی که سازنده‌ی خصوصیات ویژه این منطقه تاریخی بوده به همراه شناخت صحیح ارزشهای نهفته در بنا، در تعریف نحوه‌ی مداخله‌ای که در مرمت و احیاء آن مورد نیاز می‌باشد نقش اساسی دارد. بطور کلی اهم اهداف به شرح ذیل می‌باشد:

- شناخت و معرفی استان سمنان و شهر دامغان (به اجمال) و امیریه (محدوده مورد نظر)
- شناخت و معرفی کاروانسرای سپهسالارونگاهی اجمالی به قلعه امیریه
- ساماندهی قلعه با تکیه بر طرح مرمت و احیای کاروانسرا، شناخت ارزش‌ها و اهمیت‌ها
- شناسایی انواع آسیب‌های وارده به منظور حفاظت و استحکام‌بخشی کالبدی کاروانسرا
- ارزیابی ظرفیت‌ها و ضرورت‌ها در مبحث حفظ، مرمت و احیاء
- ارزیابی وضعیت اصالت و یکپارچگی
- ارائه طرح مرمت و احیای کاروانسرای سپهسالار با توجه به ارزش‌های اثر و به دنبال آن کاربری متناسب با توجه به نیاز استفاده‌گر
- تعیین نوع و حدود مداخله در مرمت و احیاء کالبدی - فضایی کاروانسرا با توجه به حرمت‌گذاری به اصالت و یکپارچگی و در نتیجه ساماندهی محدوده‌ای از قلعه.

۵-۱ بررسی موضوع:

۱-۵-۱ تاریخ کاروانسرا در ایران:

حمل و نقل کالا از شهرها و کشورهای دوردست از دیرباز مورد توجه حکام قرار داشت و این مسأله را کشف آثار و بقایای کالاهای غیربومی در کشورهای دورتر از محل ساخت و استخراج آنها تأیید

می‌کند. پس از گسترش مبادلات بازرگانی و کالاهای اساسی میان کشورها، مسأله امنیت راه‌ها و کاروان‌ها که با حیوانات بارکش و گاهی هم با ارابه‌های سنگین به شهرهای مختلف در حرکت بودند موضوع اصلی حکومت‌ها قرار گرفت و برای برقراری امنیت حمل و نقل شاهد حمایت‌های نظامی حکومت‌ها از کاروان‌ها و کاروانیان می‌باشیم. در زمان هخامنشیان یکی از مسائلی که بیش از همه مورد توجه حکومت قرار داشت تأمین راه‌های ارتباطی بین نقاط مختلف کشور بود و بدین منظور ساختمانهایی به دستور پادشاهان در فاصله‌های ثابتی در بین مسافت‌ها در یک روز برپا شدند، در این ایستگاه‌ها اشخاصی گماشته شده بودند که مأموریت داشتند مکاتبات و مرسولات دولتی را دریافت دارند.^۱ با اینحال از زمان حکومت هخامنشی تا سلسله‌ی ساسانیان خط سیر اصلی بازرگانی در جهت شرق به غرب و بالعکس انجام می‌گرفت.^۲ به سبب اختلافات بازرگانی میان انوشیروان ساسانی و روم شرقی و پس از جنگ میان این دو امپراتوری و شکست دودمان ساسانی، تجارت کالاهای بازرگانی در ایران تا روی کار آمدن سلجوقیان راکد ماند، به همین دلیل برای مدت چندین قرن ایجاد ساختمان‌های مربوط، متروک گردید.^۳ با روی کار آمدن سلجوقیان، رفت و آمد کاروان‌ها و مبادله‌ی کالاهای بازرگانی میان شرق و غرب مجدداً از سر گرفته شد و وجود ساختمان‌های میان‌راهی و ایستگاه‌های کاروانی بیش از سابق مورد احتیاج قرار گرفت. به این طریق مسافران و کاروانیان می‌توانستند از مدیترانه تا بلخ طی طریق نمایند زیرا تعداد ساختمان‌های مورد احتیاج در طول راه زیاد بود که تعداد زیادی از آنها تا زمان حاضر هنوز پابرجا هستند. نکته قابل توجه این است که برای نخستین بار در تاریخ مشرق زمین این کاروانسراها با آجر ساخته شدند و این عادت خود در دوره‌های بعد نیز پیروی شد.^۴ با حمله چنگیز به ایران تجارت داخلی و خارجی دچار رکود گردید...

۱. ماکسیم سیرو، کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان‌راهی، تهران، سازمان حفاظت آثار باستانی ایران، ص ۱۲

۲. همان، ص ۱۴-۱۳

۳. همان، ص ۱۶

۴. همان، ص ۱۹-۱۸

پس از وی فرزندان چنگیز تشکیلات بسیار منظمی برای اداره امور بوجود آوردند که موجب پیشرفت اقتصادی و هنری در این کشور گردید. راه‌های ارتباطی محافظت و تعمیر می‌شدند.^۵ دو شاه‌راه بزرگ از سراسر آسیا می‌گذشت، یکی از این دو مخصوص حمل کالاهای تجارتخانه‌های شهرهای «ژن» و «ونیز» بود که از شبه جزیره‌ی کریمه شروع می‌شد. دیگری راهی بود که از سراسر خاک ایران می‌گذشت و به دو راه فرعی متصل می‌شد که یکی از آنها به بندر ترابوزان در آسیای صغیر منتهی می‌گردید و دیگری راهی بود که به بند «لاژزو»، بندر ارمنی‌نشین در ناحیه‌ی «کلیکه» در آسیای صغیر اتصال پیدا می‌کرد. هر دو راه مذکور در تبریز با هم تلاقی پیدا می‌کردند. در این شهر کالاها جابجا می‌شدند و کاروان‌ها راه قزوین را در پیش می‌گرفتند و از ری، مرو و سمرقند عبور کرده به تاشکند می‌رسیدند و یا اینکه در مرو راه خود را کج کرده به طرف بلخ می‌رفتند.^۶ پس از حکومت سلاطین ایلخانی تا عصر صفوی نا امنی بر سر حکومت در ایران تجارت بازرگانی و امنیت راه‌ها را دچار اشکال نمود تا اینکه با روی کار آمدن دودمان صفوی (۹۰۵ ه.ق) مشکلات رفت و آمد کاروان‌ها برطرف گردید ولی این بار مباله‌ی کالاها فقط بین کشور ایران و قاره اروپا انجام می‌گرفت.^۷ پس از رواج راه‌های دریایی و کم اهمیت شدن راه‌های زمینی و رکود درآمد‌های ملی به علت عبور و مرور کمتر، پادشاهان صفوی به تدابیری برای بالا بردن امنیت، رفاه و تسهیلات رفت و آمدی دست زدند که از آن جمله ساخت ۹۹۹ کاروانسرا توسط شاه‌عباس در طول مسیرهای اصلی کشور می‌باشد.

سنگ فرش نمودن برخی راه‌های کویری و ساخت پل‌های مستحکم، قرار دادن تخته‌سنگ‌های مستحکم بر روی مرداب‌ها از دیگر اقداماتی بود که در این دوره صورت گرفت.^۸ پس از دوران صفوی و با ضعف حکومتی که بعد از حکومت شاه‌عباس اول ایجاد شد، تجارت ایران با روسیه از

۵. همان، ص ۲۱-۲۰

۶. ماکسیم سیرو، کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان‌راهی، تهران، سازمان حفاظت آثار باستانی ایران، ص ۲۳

۷. همان، ص ۲۵

۸. ماکسیم سیرو، کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان‌راهی، تهران، سازمان حفاظت آثار باستانی ایران، ص ۲۶

طرف شمال و برخی نیز از طریق بنادر جنوبی انحصار یافت، دیگر راه‌ها تعمیر نشدند و در حفظ آنها نیز کوششی به عمل نیامد... در دوران حکومت زند برخی راه‌های ایالت فارس تعمیر شده و تعدادی کاروانسرا نیز در میان راه‌های مهم ساخته شدند.^۹ با وجود گسترش مبادلات بازرگانی میان دولت قاجار و کشورهای اروپایی و روسیه ولی باز هم تأثیری در بازسازی کاروانسراها و استفاده از آنها بصورت سابق ایجاد نشد، در این دوره بیشتر شهرهای مرزی بودند که مورد توجه بازرگانان قرار گرفته و به جهت تهیه و عرضه کالاهای خود به شهرهایی همچون اردبیل، جلفا و تبریز مراجعه نموده و از ادامه مسیر به سمت شرق خودداری می‌نمودند. در دوره قاجار با وجود تعمیراتی که گاه‌گاه بر روی کاروانسراها به جهت استفاده و نیز در رقابت با چاپارخانه‌ها صورت می‌گرفت باز این ساختمانها نتوانستند همانند گذشته اهمیت یابند و این مسأله مقارن با افزایش سرعت در حمل و نقل و بلااستفاده ماندن این ساختمانها بود.

۱-۵-۲ گونه شناسی کاروانسرا:

کاروانسراها در ایران از پیشینه‌ی درازی برخوردارند، و از ساختمان‌های مهم در معماری ایران بشمار می‌آیند. از دید معماری می‌توان آنها را به دو دسته کرد:

۱- کاروانسراهای میانسرادار ۲- کاروانسراهای بسته

کاروانسراهای میانسرادار

کاروانسراهای میانسرادار دارای یک درایگاه بلند و دالانی هستند که به درون میانسرا راه می‌یابد. گرداگرد میانسرا، اتاقها و آغل‌ها جای دارند. دالان دارای یک اتاق با صفه‌ای در پیشگاه آن است که در گذشته دالان‌دار کاروانسرا در آن می‌نشسته است. روبروی آن، و در سوی دیگر دالان، دکانی است که چیزهایی که رهسپاران بدانها نیاز داشته‌اند در آن به فروش می‌رسیده است. البته چیزهایی مانند ظرف و دیگ را که به طور موقتی رهسپاران بکار می‌بردند، دالان‌دار کرایه می‌داده است.^{۱۰} گرداگرد

۹. همان، ص ۲۷

۱۰. رنجبر کرمانی، علی محمد. معماری اسلامی (ساختمان‌های ویژه). انجمن مهرازی ایران. ص ۸۰

میانسرا، ایوانچه هایی است که در پس آنها، اتاق‌ها جای دارند. کاروانسراهای کهن، ایوانچه نداشته‌اند و از میانسرا، یکراست به اتاق دسترسی داشته‌اند. چهار گوشه میانسرا، فضاهایی بزرگتر دارد که یا سرگشاده و یا سرپوشیده می‌باشد. اینها آغل چهارپایان سواری یا بارکش بوده است. میانسرا گاه بسیار ساده است. تنها حوض یا پایابی در میان آن هست و گرداگرد آن، اخیه و آخور ستوران در دیوار. آغل‌ها نیز آخور دارند که در زیر سکوهاست. گاه کنار صفه‌های بیرون کاروانسرا جای داشته است.^{۱۱}

کاروانسراهای بسته

کاروانسراهای بسته میانسرا نداشته‌اند و بیشتر در سرزمین‌های سردسیری ساخته می‌شده‌اند. آنها بجای میانسرا، گنبدخانه‌ای در میان داشتند. برخی کاروانسراها همانند یک دژ، برج و بارو داشته‌اند. بویژه کاروانسراهایی که در جاهای دزدگاه ساخته می‌شدند.^{۱۲}

۱-۵-۳ ساختار کاروانسراها:

می‌توان این ویژگیهای مشترک را در زیر عنوان ساختار کاروانسراها بررسی نمود:

اتاق‌های کاروانسرا در نداشته‌اند. در یک کاروان، معمولاً زنها درون اتاق‌ها جای می‌گرفتند. و پرده‌ای در برابر ایوانچه آویزان می‌کردند و کارهای آشپزی در ایوانچه انجام می‌شده است. دیوار هر ایوانچه، یک اجاق و روبروی آن یک تاقچه داشته است. هر اتاق یک تاقچه و یک آتشدان داشته است. در ایوانچه هم یک آتشدان بزرگتر و گودتر بوده است. چون در آن خوراک پخته می‌شده و هیزم را در آن می‌سوزاندند و گل آتش را می‌آوردند در آتشدان اتاق می‌گذاشتند. دیوارهای درون آجری و بند کشی شده بوده است. چون اگر اندود می‌شد، رطوبت را به خود می‌کشید. بعدها که از این اتاقها بهره‌های دیگری خواسته‌اند ببرند، روی آجرها را سفیدکاری کرده‌اند. در کاروانسراها، آسمانه اتاقها گنبد کلمبو بوده تا در برابر زمین لرزه پایدار باشد و چندان نیاز به نگهداری هم نداشته باشد. اندازه اتاقها ۳×۳ گز (۳/۲×۳/۲ متر) بوده است. بلندای گنبد اتاق کاروان سالار، بیشتر بوده است. از روی

۱۱. همان. ص ۸۰

۱۲. همان. ص ۸۲